

ONGİ YAZITINDAKİ (BATI YÜZÜ, 3. SATIR) YwLwq (= YULUQ) ÜZERİNE

Erdem UÇAR*

Öz: Eski Türk yazıtları hakkındaki yeni okuma ve anlamlandırma çalışmaları, Eski Türkçe açısından oldukça değerlidir. Yazıtlardaki cümlelerin anlamlandırılması ve okunması konusunda hâlâ sorunlar bulunmaktadır. Yeni yapılacak araştırmalarda, yazıtlara yaklaşımın artık daha ayrıntılı olması beklenmektedir. Ongi yazıtının batı yüzünün 3. satırındaki YwLwqrmzn, YwLRrmzn veya YwLIRrmzn ibaresi şimdiye kadar farklı olarak yorumlanmış ve cümleye değişik anlamlar verilmiştir. Makalede, ibare ve cümle hakkındaki daha önceki teklifler analiz edilmiş ve cümlelin anlamı yeniden değerlendirilmiştir. Bununla beraber, makalede yul- fiili ve türemeleri üzerinde de etimolojik olarak açıklamalar yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ongi yazıtı, batı yüzü, 3. satır, yuluq ermezün.

On YwLwq (= yuluq) in the Ongi Inscription (the 3th Line on the Western Side)

Abstract: The new readings and interpretations about the Old Turkic Inscriptions are very valuable in terms of Old Turkic. There are still problems with translations and readings the inscriptions. The approach to the inscriptions needs to be more detailed no longer. Detailed explanations should be made on each word for correct understanding of the sentences in the inscriptions. The phrases YwLwqrmzn, YwLRrmzn or YwLIRrmzn are interpreted differently so far and different meanings have been given to it on the 3th line of the western side in the Ongi Inscription. The article analyses previous interpretations of the sentence and evaluates in detail it. The article also gives etymological explanations on the verb yul- and its derivations.

Key Words: Ongi inscription, western side, line 3, yuluq ärmzün.

Giriş

Rus araştırma heyetini temsilen Moğolistan'a giden N. M. Yadrintzev, 1891 yılında Ongi yazıtını tespit etmiştir. Yazıtın bugün dört parçası Moğolistan'daki Arvaikheer müzesinde ve yazıtın bulunduğu külliyyede koruma altına alınmıştır. Yazıt, dört parçaya ayrıldığı için yazıttaki metinlerin taşın hangi cephesine ait olduğu konusunda karışıklık meydana gelmiştir. Son olarak, Japon Türkolog Osawa yazıtın bütün parçalarını birleştirerek yazıttaki metinlerin yönünü tespit etmeyi başarmıştır. Buna göre, yazıtın batı ve doğu yüzünün her birinde 8, güney ve kuzey yüzün her birinde ise 4 satır bulunmaktadır. Ayrıca kuzey yüzün başında 7 satırlık bir metin daha mevcuttur. Netice itibarıyla, yazıtta toplam 31 satır olduğu tahmin edilmektedir (2011: 147-166).

Makalemde yazıtın batı yüzünün 3. satırındaki 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰾𐰚 YwLwqrmzn şeklinde yazılan ibare üzerinde durmak istiyorum. Öncelikle yazıtın resimleri ve kopyaları konusunda küçük bir açıklama yapmak gerekmektedir.

* Doç. Dr., Friedrich-Schiller-Universität Jena. Jena / ALMANYA. E-posta: erdem.ucar@uni-jena.de ORCID ID: 0000-0002-0039-9619

Radloff, 1895'teki neşrinde yazıtın 3 kopyası üzerinde daha önce çalıştığından bahsetmektedir (244). İlk kopya Yadrntzev'in resimlerine (Radloff 1893: Raf. XIV, 2-3 ve XXVI, 2) dayanılarak Dudin tarafından hazırlanmıştır. Yadrntzev'ten sonra Klementz de 1893'te yazıtı ziyaret etmiş ve nispeten daha iyi olan resimler elde edip bunlara dayanarak yazıtın iki kopyasını çıkarmıştır. Radloff, Klementz'in elde ettiği resimleri daha sonra neşredebileceğini yazmıştır, ancak bildiğim kadarıyla bu resimler şimdiye kadar neşredilmemiştir. Buraya kadar her şey açıktır. Radloff, 1896'da neşrettiği *Atlas der Alterthümer der Mongolei*'n III. fasikülünde yazıtın birleştirilmiş şeklinin rötüşsüz resmi ile yazıtın 3 ayrı parçasının rötüşlü kopyasını yayımlamıştır (Taf. LXXXIII). O, 1895'teki neşrinde ibareyi 𐰃𐰍𐰔𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛 **YwLwqrmzn**, 1896'da neşrettiği *Atlas*'taki rötüşlü kopyada ise ibareyi 𐰃𐰍𐰔𐰖𐰗𐰘𐰙𐰛 **YwLRRmzn** olarak göstermiştir. Radloff, *Atlas*'taki açıklamasında 1895'teki neşrine bakılmasını söylemektedir. Osawa, Yadrntzev'in kopyalarını 1895'te Radloff'un yeniden yorumlayarak neşrettiği kanaatindedir (2011: 153). Clauson, Radloff'un *Atlas*'taki kopyayı yazıtın neşrinden önce hazırladığını söylemekte ve *Atlas*'taki kopyanın onun metin hakkındaki düşüncesinin orta aşamasını temsil ettiğini ifade etmektedir. Clauson, ibareyi 𐰃𐰍𐰔𐰖𐰗𐰘𐰙𐰛 **YwLwqrmzn** olarak kabul etmiştir (1957: 178, Plate V). Osawa, 1909'da Ramstedt ve Pälssi'nin çektiği yazıtı ait resimleri 2004-2005'te Helsinki'de görme imkânı elde etmiş ve bunlara dayanarak ibareyi 𐰃𐰍𐰔𐰖𐰗𐰘𐰙𐰛 **YwLIR(r)mzn** şeklinde teşhis etmiştir (2011: 155-166, 169). Osawa'ya göre ince sıradan olan <r> harfi güçlülle okunabilmektedir. Son olarak, Kopenhag notlarına¹ göre ibarenin 𐰃𐰍𐰔𐰖𐰗𐰘𐰙𐰛 **YwLsrnmzn**, 𐰃𐰍𐰔𐰖𐰗𐰘𐰙𐰛 **YwLIRmzn** veya 𐰃𐰍𐰔𐰖𐰗𐰘𐰙𐰛 **YwLrrmzn** şeklinde okunması da mümkündür (Erdal 2011: 367).

Radloff'un 1895'teki neşrinde ve 1896'da sunduğu rötüşlü kopyada ibareyi iki farklı şekilde göstermesi biraz tuhaftır. O, yazıtın rötüşlü kopyasını neşrinden sonra yayımlamıştır. O hâlde, 𐰃𐰍𐰔𐰖𐰗𐰘𐰙𐰛 **YwLwqrmzn** mı yoksa 𐰃𐰍𐰔𐰖𐰗𐰘𐰙𐰛 **YwLRRmzn** mı Radloff'un son kararı olarak kabul edilmelidir? Bunun tespiti ibarenin okunmasında son derece önemlidir, zira ibareyi en sağlıklı biçimde yazıt üzerinde teşhis etme imkanına sahip kişi sadece Radloff olmuştur. Yazıtın ilk keşfedildiği hâliyle bugünkü hâli ne yazık ki artık aynı değildir. Japon-Moğol araştırma heyetinin yazıt üzerinde yaptığı son araştırmalara bakıldığında yazıtın keşfedildiği dönemdeki metnini artık koruyamadığı görülmektedir. 3. satırdaki *ermezün*'ün sadece sonundaki <n> harfi korunabilmiştir (Osawa 1999: 129-136). Bu nedenle Radloff'un erken dönemdeki teşhisi ibarenin okunuşu konusunda büyük bir öneme sahiptir.

Radloff, *Atlas*'ın girişindeki açıklamada rötüşlü kopya için kendi neşrine bakılmasını söylemektedir. Buna göre, Clauson'un belirttiği gibi Radloff'un son kararının 1895'teki neşri olduğu kabul edilebilir. Ancak ben bu konuda yine de kesin bir şey söylenemeyeceğini düşünmekteyim. Bu nedenle, yazıttaki ibarenin mutlaka

¹ Kopenhag notları ile şu kast edilmektedir: "Thomsen, bir Türk runik yazılı metinler derlemi yayımlamayı planlamıştı. Bunun için asistanını Kurt Wulff'u, mevcut çizim ve estampajların dokümantasyonunu yapmak üzere 1925-1926'da Leningrad ve Helsingfors'a göndermişti. Thomsen, 1927 Ocak ayında Wulff'un topladığı malzemeyi değerlendirmeye girişti, ancak aynı yılın mart ayında hastalandı, mayısta da vefat etti. Wulff'un Ongin yazıtına ilişkin notları iki defterde bulunmaktadır. Şehirleri bugün kullanılmakta olan adlarıyla anacak olursak, bu defterlerden biri, St. Petersburg, öteki de Helsinki'de bulunan malzemeye ait notları kapsamaktadır. Defterler bugün Kopenhagen üniversitesinde muhafaza edilmektedir." (Erdal 2011: 364).

filolojik yöntemlerle sorgulanması gerekmektedir. Kopenhag notlarındaki öneriler çok fazla anlamlı olmadığı için onları dikkate almayacağım. Netice itibarıyla, Radloff, Clauson ve Osawa'nın teşhislerine göre ibarenin şu üç alternatiften biri olması kuvvetle muhtemeldir:

Kopya	Teşhis
Radloff 1895	𐌶𐌿𐌺𐌹𐌵 YwLwqrmzn
Radloff 1896	𐌶𐌿𐌺𐌹𐌵 YwLRrmzn
Clauson 1957	𐌶𐌿𐌺𐌹𐌵 YwLwqrmzn
Osawa 2011	𐌶𐌿𐌺𐌹𐌵 YwLIR(r)mzn

İbarenin şimdiye kadar araştırmacılar tarafından nasıl okunup anlamlandırıldığına kronolojik olarak sıralamak istiyorum. Bazı çalışmalarda yazıtın Runik harfli orijinal metni de verilmiştir. Bunları harfçevrimiyle birlikte göstereceğim:

Neşir	Okunuş
Radloff 1895: 248-249	YwL"qrmzn yoluq ermezün "kurban olmasın".
Radloff 1896: LXXXIII	YwLRrmzn.
Orkun 1936: 128-129	YwL"qrmzn yoluq ermezün "feda olmasın".
Onogawa 1950: 442	yoluq ermezün "kurban olmasın".
Clauson 1957: 182, 188	YwL"qrmzn yoluq ermezün "kurban olmasın".
Malov 1959: 7-8, 10	YwL"qrmzn yoluq ermezün "kurban olmasın".
Tekin 1968: 255, 291	yuluq ermezün "yok olmasın".
Clauson 1972: 925b	yuluq ermezün "yok olmasın".
Abdurahmonov-Rustamov 1982: 142	yoluq ermezün "kurban olmasın".
Aydarov 1983: 145-146, 149	YwL"qrmzn yoluq ermezün "küçük (az) olmasın".
Amanjolov 2003: 171-173	YwL"qrmzn yoluq ermezün "kurban olmasın".
Berta 2004: 212, 217, 221	YwL"qrmzn yoluq ermezün "yok olmasın".
Geng 2005: 187	yoluq ermezün "kurban olmasın".
Coldasbekov-Sartkoca 2006: 112	YwL"qrmzn yoluq ermezün "kargaşa olmasın".
Tuguşeva 2008: 89, 91	yuluq ermezün "harap olmasın".
Aydın 2008: 24, 31	yuluq ermezün "yok olmasın".

Osawa 2008: 268, 274	YwLIR(r)mzn <i>yulup² ermezün</i> “dağılmasın”.
Erdal 2011: 365, 372	<i>yul(u)ğ (e)rm(e)z(i)n</i> “kurban olmasın”.
Osawa 2011: 169, 173	YwLIR(r)mzn <i>yulur ermezün</i> “dağılmasın”.
Sartkocaulı 2012: 145, 149-150	YwL^wqrmzn <i>yuluq ermezün</i> “kargaşa olmasın”.
Ölmez 2015: 46, 53	<i>yuluğ ermezün</i> “yok olmasın”.
Şirin 2016: 644	<i>yoluq (e)rm(e)z(ü)n</i>
Sartkocaulı 2019: 163, 165-166	YwL^wqrmzn <i>yuluq ermezün</i> “kargaşa olmasın”.
Adamović 2020: 110, 112	<i>yuluq ermezün</i> “kurban olmasın”.

Araştırmacıların ibare hakkında daha önceki açıklamalarından da kısaca bahsetmek gerekirse, Radloff, *Bilge Qağan* yazıtının doğu yüzünün 20. satırında geçen *yablaqıyn için* ibaresini *yoluqıyn için* şeklinde okumayı teklif etmiş ve burada kelimeye ‘kurban’ anlamı vermiştir. Aynı şekilde *Ongi* yazıtındaki yer için de *yoluq ermezün* ‘kurban olmasın’ okuyuşunu düşünmüştür (1895: 121a, 232, 274b). Clauson, *yoluq*’un başka bir yerde geçmediğini söyler, ama bunun belki Kaşgarî’nin kaydettiği *yoluğ* ‘feda, kurban’ ile benzer olabileceğine ihtimal verir, ancak *Köl Tigin* yazıtının doğu yüzünün 11. satırındaki ifadelerin buradakinden farklı olduğuna da dikkat çeker (1957: 184). Tekin, 1968’deki neşrinde kelimeyi *yuluq* ‘yok edilmiş, bitmiş’ olarak dizinine almıştır, ancak inceleme bölümünde kelimeyi *yuluq* ‘yağmalanmış’ < *yul-* (~ *yulı-*) olarak tahlil edip yazıtlardaki ‘apocope’ örneklerinden biri olarak göstermiştir (74, 113, 407b-408a). Tekin, daha sonra neşrettiği yazıtların dilbilgisinde {+çI} eki altında hem *yuluğçı* (< *yuluğ*) ‘yağmacı’ hem de {-(U)k} eki altında *yuluq* (< *yul-* ~ *yulı-*) ‘yağmalanmış’ tanıklarına yer vermiştir. Tekin, ayrıca kitabının sonundaki metinler kısmında *Ongi* yazıtının neşrinin sunmuş, ama 3. satırdaki **YwLwqrmzn** kısmını metnine almamıştır (2016: 80, 88, 203, 316b). Tekin’e göre yazıtlar Türkçesinde *yul-* ~ *yulı-* ‘yağmalamak’ fiilinden *yuluğçı* ve *yuluq* olmak üzere iki kelime türetilmiştir. Tuğuşeva, ibareyi *yulıq* olarak okumuş³ ve *yulıq*’ın yazıtlarda geçen *yulı-* ‘yağmalamak, gasp etmek’ fiilinden türetildiğini ileri sürmüştür (2008: 91, dip. 154). Aydın, *Bilge Qağan* yazıtındaki *yuluğçı* ‘yağmacı, talancı’ ile *Ongi* yazıtındaki *yuluq*’u yazıtlardaki *yulı-* ‘yağmalamak’ fiiline dayandırmıştır. Hatta Kaşgarî’nin kaydettiği *yoluğ* da aynı fiile dayanıyor olmalıdır. Bununla beraber Türkiye Türkçesinde *yol-* ‘dolandırmak, hile ile parasını almak’ fiilinin de yazıtlardaki *yulı-* ile ilgili olabileceği ileri sürülmüştür (2008: 32-33). Erdal, ibareyi *yuluğ* ‘rehin’ olarak okumuş ve *Qutadğu Bilig*’te geçen (52, 85) *yuluğ* ‘feda’ ile bunu ilişkilendirmiştir (2011: 367). Osawa, ibarenin harfçevrimi ve yazıçevrimi konusunda muhtemelen emin değildir, zira 2008’deki neşrinde ibarenin harfçevrimini **YwLIR(r)mzn** olarak göstermiş, ama ibareyi *yulup ermezün* ‘dağılmasın’ olarak okumuştur (268, 274). Aynı şekilde 2011’de de eserin neşir kısmında *yulur ermezün* ‘do not scatter’ (169), açıklamalar kısmında *yulup ermezün* (180) okunuşunu benimsemiştir. Sartkocaulı, kelimeyi *yuluq* olarak okuyup kelimenin {-(U)k} eki ile *yul-* fiilinden türetildiğini düşünmüş, *yuluq*’un

² İbarenin harfçevrimi ve yazıçevrimi birbirinden farklıdır.

³ Ancak eserin dizininde kelime *yuluq* ‘yok olmuş, harap (?)’ (2008: 154b) olarak gösterilmiştir.

Kazakça ‘cülis, keris, bülük’ [gerginlik, kargaşa] karşılığında olduğunu söylemiştir (2012: 152). Yine yazıtın Rusça neşrinde kelime için Rusça ‘rozdar, voyna, razruşenniy, razorvanniy’ [çekişme, savaş, yıkık, bölünmüş] gibi karşılıklar önermiştir (Coldasbekov-Sartkoca 2006: 112, 115). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *Ongi* yazıtında geçen tanık zikredilmez, ama *yoluq~yuluq* için *yoluğ* ‘fidye’ maddesine bakılması gerektiği söylenmiştir (Nasilova vdğ. 2016: 297a). Şirin, *Ongi* yazıtının yazıçevriminde kelimeyi *yoluq* olarak göstermiş, ama sözlükte *yoluq*’a yer vermemiştir (2016: 644).

Yazıtın kopyalarında ve şimdîye kadarki okuma tekliflerinde görüldüğü üzere ibarenin ikinci kısmı olan 𐰽𐰺𐰸𐰾𐰚 *rmzn* (*e*)*rm(e)z(ü)n* konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır. İhtilaf, ilk kelime üzerindedir. Radloff 1896’daki 𐰽𐰺𐰸𐰾𐰚 *YwLR* ve Osawa 2011’deki 𐰽𐰺𐰸𐰾𐰚 *YwLIR* harf kümeleri *yo(l)i(r)* veya *yul(i)r* şeklinde okunduğunda, harf kümesini geniş zaman ekli *yo(l)- ~ yul-* ya da *yul-* fiillerinden biri olarak kabul etmek gerekiyor. Eski Türkçede, *yo(l)- ~ yul-* ‘çekip çıkarmak, koparmak’ fiilinin geniş zaman eki {-A}r} şeklinde olduğu için (Clauson 1972: 918b) harf kümesinin *yo(l)- ~ yul-* ‘çekip çıkarmak, koparmak’ fiilinin geniş zaman çekimli hâli olması mümkün değildir. İkinci ihtimal olarak, burada {-I}r} geniş zaman ekli *yul-* ‘talan etmek, yağmalamak’ (Clauson 1972: 919b) fiili düşünülebilir. Bu durumda, ibare *yulır ermezün* şeklinde kabul edilmelidir, yani (*yul-* fiili) + {-I}r} geniş zaman eki) + (*er-* cevherî fiili) + (olumsuzluk eki {-mA}) + {-zUn} emir-istek eki) gibi bir yapı söz konusudur. Ancak ibareyi böyle kabul etmek Türkçe açısından mümkün değildir, zira geniş zaman ekine sahip bir fiil, *er-* cevherî fiili ile birlikte kullanıldığında *er-*’in üzerine emir-istek ekinin getirilmesi Türk dilinin kuralları içerisinde mümkün değildir. Eski Türkçede çekimli bir fiilden sonra kullanılan *er-*’in üzerine gelecek şekil ve zaman ekleri bellidir. *Uigurisches Wörterbuch*’taki *er-* maddesini incelediğimizde, *er-*’den sonra emir-istek ekinin kullanılmadığı görülmektedir. Mesela, *bolar erür, alır ermez, küleyür erti, yaraşur erser, qıtlılar ergey* (Röhrborn 2010: 150, 161-163, 167). Sonuç olarak, ibarenin (fiil) + (geniş zaman eki) + (*er-*) + (olumsuzluk eki) + (emir-istek) yapısından meydana gelmediği gayet açıktır. Radloff’un (1895) ve Clauson’un (1957) ibaredeki ilk kelimeyi fiil olarak kabul etmemesi oldukça isabetli bir tercih olmuştur.

Yazıtın kopyalarında ibareyi (isim) + (*er-*) yapısında gösterenler doğru bir tahminde bulunmuş olmalıdır. Buna göre ibarenin *yoluq ermezün* veya *yuluq ermezün* şeklinde okunması mümkündür. Ancak böyle bir tercihte *yoluq ~ yuluq* hangi anlama gelmektedir ve kelimenin yapısı nasıl açıklanabilir? Buradaki *yoluq ~ yuluq*’un fiilden isim yapan {-X}k} ekiyle *yul-* fiilinden türetildiği anlaşılıyor. O hâlde, Eski Türkçedeki *yul-* fiili üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Räsänen, etimolojik sözlüğünde iki farklı *yul-* fiili kaydederek, ‘yolmak, koparmak’ anlamındaki *yul-*’dan *yuluq*’un ‘yolonmuş, yoluk’ ve ‘satın almak’ anlamındaki *yul-*’dan da *yuluğ*’un ‘rehin, kurban’ türetildiğini iddia etmiştir (1969: 210b). Clauson, sözlüğünde *yul-* fiilinden türetilen hem *yuluğ* ‘1. satın alım; 2. fidye, rehine’ hem de *yuluq* ‘1. yok edilmiş, kökü kazanmış; 2. yolonmuş’ isim gövdesine yer vermiştir (1972: 925b). Sözlükte *yul-* fiili için ‘1. çekip çıkarmak, koparmak; 2. kurtarmak; 3. satın almak’ anlamları gösterilmiş ve fiilin *yul-* ‘talan etmek’ ile karıştırılmaması gerektiği ifade edilmiştir (1972: 918b-919b). Clauson’un tespitine göre ‘1. çekip çıkarmak, koparmak; 2. kurtarmak; 3. satın almak’ anlamına gelen *yul-* fiilinden hem {-X}g} ekiyle *yuluğ* ‘1. satın alım; 2. fidye, rehine’ hem de {-X}k} ekiyle *yuluq* ‘1. yok

edilmiş, kökü kazınmış; 2. yolunmuş' türetilmiştir. Doerfer, Farsçadaki 'Sondergericht, Appellationsgericht' [özel mahkeme, temyiz mahkemesi] anlamındaki *yuluq*'un Eski Türkçe *yuluğ* 'fidye' kaynaklı olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca, o *yul*-'un asıl anlamının 'satın almak' olabileceğini tahmin eder ve fiilin *al*-'ın yerine eskiden kullanılmış olabileceğine ihtimal verir. Bununla beraber Eski Türkçede *yul*- 'fidye ödeyerek kurtarmak, azat etmek, salmak' ile *yol*- 'yolmak, koparmak' fiillerinin iki farklı fiil olduğuna inanır (1975: 315-316). *Old Turkic Word Formation*'da {-(X)k} eki bahsinde *yuluq* bulunmaz, ama {-(X)g} eki bahsinde *yuluğ* vardır. Erdal, *yuluğ*'un tek başına kullanıldığında 'rehin, feda' anlamında, *satığ* ile beraber kullanıldığında ise 'satın alma' anlamında olduğunu söylemiştir (1991: 219-220). Berta, *yul(X)*- 'soymak, koparmak, sökmek, kurtarmak' fiilinin erken dönemde *yül(X)*- 'tırış etmek' ve *yul(X)*- 'yağmalamak' fiillerine bulaştığını düşünmekte, dolayısıyla 'koparmak' ve 'yağmalamak' anlamına gelen iki farklı fiilin mevcut olduğunu tahmin etmektedir (1996: 475-476). *Drevnetyurkskiy Slovar*'da sadece *yuluğ* 'satın alma, rehin, fidye' gösterilmiştir (Nasilova 2016: 297a). Wilkens, Eski Uygurcanın el sözlüğünde *Yuluq*'u 'Bestandteil eines Personennamens' ve *yuluğ*'u da 'Verkauf, Handel, Handelsgeschäfte' olarak göstermiştir (2021: 919b).

Altay dillerinin köken sözlüğünde Eski Türkçe aynı fiil farklı Moğolca kelimelerle denkleştirilmeye çalışılmıştır. Moğolca *jułga*- 'koparmak, yolmak' ile Eski Türkçe *yul*- ~ *yol*- 'yolmak', Moğolca *nölüge*- 'etkilemek' ile Eski Türkçe *yulı*- 'yağmalamak' ve Moğolca *doli*- 'takas etmek, rehinden kurtarmak' ile Eski Türkçe *yul*- ~ *yol*- 'rehinden kurtarmak' denklilikleri sözlükte önerilmiştir (Starostin vdğ. 2003: 890, 996, 1019). Bu denkliliklerden Eski Türkçe *yulı*- 'yağmalamak' ile Moğolca *nölüge* 'tesir etmek' denkliliği arasında anlamsal bir ilişki bulmak mümkün değildir. Ancak Azerbaycan Türkçesinde bugün kullanılan *yolux*- (< **yol-uq*-) 'tesir etmek, bulaştırmak (hastalık, vs.)' (Orucov vdğ. 2006: 612b) ile Moğolca *nölüge* denkliliğini tasarlamak belki daha doğru olabilir. Azerbaycan Türkçesindeki *yolux*- (I) tanığı, Eski Türkçe *yoluq*- (< *yol+uq*-) 'karşılaşmak' fiiline dayanır. Poppe, Moğolca *doli*- 'fidye ile ödemek' için Eski Türkçe *yuluğ* 'kurban, fidye' denkliliğini önermiştir (1960: 75, 134), ancak Moğolca *doli*- için en iyi denklik *yuluğ*'un kökü olan *yul*- fiili olmalıdır (Tenişev 1997: 346). Moğolcadaki *doli*- 'takas etmek, ticaret yapmak, fidye ile kurtarmak' ve *doliğ* (< *doli-g*) 'takas, fidye' (Lessing 1960: 259a) tanıkları fiil ile fiilin isim gövdesi arasındaki ilişkiyi daha net göstermektedir.⁴

Macarcadaki Eski Türkçe alıntılarının listelendiği eserde Macarca *gyilkos* 'katil' sözcüğünün kaynağı için Eski Türkçe **jułqıçı* (< **jul-Xk-gUçI*) 'katil, imha eden' şeklinde bir kelime tasarlanmıştır. Bu kelimeyle ilgili olarak İlk Türkçe *yul(X)q*- 'koparmak, sökmek' ile Moğolca *jułga*- 'koparmak, çekmek, soymak' ve İlk Türkçe *yul(X)*- 'çekip koparmak' ile Moğolca *jułbu*- 'saçları dökmek, kaçmak' denklilikleri önerilmiştir (Róna-Tas- Berta 2011: 391-397).

Bu arada Tekin, *yul*- ~ *yulı*- 'yağmalamak' fiilini İlk Türkçede **ül*- olarak tasarlamış ve onu Moğolca *ülga* (< **ulı-ga*) 'yağmak, akın' ile denkleştirmiştir. Ona göre, fiilin başındaki ünlü uzun olduğu için başta bir /y/ ünsüzü türemiştir (1994b: 64).

Şimdi Eski Türkçe metinlerden itibaren *yul*- fiilinin ve ondan türeyen isim ve fiil gövdelerinin hangi anlamlarda kullanıldığını göstermeye çalışalım. Tarihî ve günümüz

⁴ Rybatzki, bunu fark etmiş ve Moğolcada aynı anlama gelen fiil ve ondan türeyen isimlerin birbiriyle daha uyumlu olduğunu tanımlarıyla açıklamıştır (1997: 66-67, dip. 189).

Türk dili alanında *yul-* kökü çeşitli anlamlarla tanıklanmıştır. **DLT** *yul-* 1. ‘rehinden kurtarmak, Ar. *fakka*’: er bulunug *yuldi* (Dankoff-Kelly 1984: 471) “Adam köleyi rehinden kurtardı, azat etti”; 2. ‘kaynar suya sokup tüyleri yolmak, Ar. *asmaqa*’: er quş *yuldi* (Dankoff-Kelly 1984: 472) “Adam kuşun tüylerini yolmak için kaynar suya soku”; 3. ‘tüy yolmak, Ar. *halaqa*’: anıñ tüşin qıra *yuldi* “onun tüyünü yoldu” (Dankoff-Kelly 1982: 276); 4. ‘istinsah etmek, Ar. *nasaxa*’: ol bitig *yuldi* (Dankoff-Kelly 1984: 472) “O kitabı istinsah etti”; 5. ‘mehirden feragat etmek, Ar. *ixtala’at min al-mahr*’: urağut başın *yuldi* (Dankoff-Kelly 1984: 472) “Kadın mehrinden feragatte bulundu”. **QB** *yul-* ‘kurtarmak’: bela qağgu tegse mini ol *yular* (Arat 1947: 4789). **CC** *yul-* ‘yolmak, sökmek, almak, kurtarmak, azat etmek’ (Grønbech 1942: 128). **Eski Uygurca Sivil Belgeler** *yul-* ‘satın almak, geri satın almak’ [al- fiili ile beraber] (Yamada 1993: 305a-b). **Çağatayca** *yul-* ‘fidye vermek’: Benāyī çün *yulur* irse dimeñiz anı ğulam (Karasoy 1998: 109a/6)⁵. Fiil, tarihî dönemlerindeki bu anlamını Türk dillerinde de korumuştur.⁶ **Türkiye Türkçesi** *yol-* ‘1. -i bitki, tüy vb.ni çekerek yerinden çıkarmak, çekip koparmak; 2. -i, mec. dolandırarak, hile ile birinin parasını almak’⁷. **Özbekçe** *yul-* ‘1. koparmak, çekip sökmek; 2. kazımak; 3. çalmak, gasp etmek’ (Begmatov vdğ. 2008: 81b-82a). **Tatarca** *yol-* ‘1. yolmak, koparmak; 2. kurtarmak’ (Sabitova vdğ. 2016: 694b-c). **Kırgızca** *cul-* ‘1. yolmak, koparmak; 2. gasp etmek’ (Yudahin 1958: 268a). **Hakasça** *çul-* ‘yolmak, çekip koparmak’ (Subrakova 2006: 1003a).

Tarihî ve günümüz Türk dili alanında fiilin {- (X)n} ekli dönüşlü gövdesi şunlardır:⁸ **DLT** *yulun-* (< yul-un-) 1. ‘yolunmak, Ar. *murriṭa*’: saç *yulundu* (Dankoff-Kelly 1984: 480) “Saç yolundu”; 2. ‘azat edilmek, Ar. *utiqa*’: qul *yulundu* (Dankoff-Kelly 1984: 480) “Köle azat edildi”; 3. ‘boşanmak, Ar. *ixtala’at*’: urağut *yulundu* (Dankoff-Kelly 1984: 480) “Kadın boşandı”. **QB** *yulun-* ‘kurtarmak’: bulun bolma bolsa özünü *yulun* (Arat 1947: 1438). **CC** *yulun-* (< yul-un-) ‘kurtulmak’ (Grønbech 1942: 129). **Eski Türkiye Türkçesi** *yolun-* ‘saçını başını yolmak, tıraş olmak, ütülme’ (Tietze 2019: 418)⁹. **Türkiye Türkçesi** *yolun-* ‘1. nesnesiz, yolma işi yapılmak, çekilip koparılmak; 2. nesnesiz, mec. çok kederlenerek çırpınmak’¹⁰. **Türkmençe** *yolun-* (< yol-un-) ‘arası açılmak, bölünmek’ (Kyásowa vdğ. 2016: 500b). **Azerbaycan Türkçesi** *yolun-* ‘yolunmak’ (Orucov 2006: 613a).

Tarihî ve günümüz Türk dili alanında fiilin ettirgen gövdeleri görülür: **DLT** *yultur-* (< yul-tur-) 1. ‘fidyesini ödettirmek, Ar. *fāda*’: ol bulunug *yulturdi* (Dankoff-Kelly 1984: 484) “O kölenin fidyesini ödettirdi”; 2. ‘azat ettirtmek, Ar. *istamraṭa*’: ol qulın *yulturdi* (Dankoff-Kelly 1984: 485) “O kölesini azat ettirdi”; 3. ‘tüy yoldurtmak’: ol taqağunı *yulturdi* (Dankoff-Kelly 1984: 485) “O tavuğun tüylerini yoldurttu”.

⁵ Neşirde kelime *yolur* şeklinde okunmuş ve dizinde kelimeye ‘yol bulmak, kurtulmak’ (684b) anlamı verilmiştir.

⁶ Türk dillerinin birçoğunda fiil tanıklığı için sadece bazı Türk dillerindeki tanıklar zikredilecektir. Zaten *yul-*’un Türk dillerindeki tanıkları daha önce listelenmiştir. Bk. Róna-Tas-Berta 2011: 392-394. Tatarcadaki tanık Eski Türkçedeki tanığın ilk hecesindeki ünlüsünün /u/’lu olduğunu göstermesi bakımından bilhassa dikkate değerdir.

⁷ www.sozluk.gov.tr.

⁸ Hakasçada fiilin {- (X)l-} ekli edilgen gövdesi de mevcuttur: *çulul-* ‘yolunmak, koparılmak’ (Subrakova 2006: 1004a).

⁹ Sözlükte, *yol-* yoktur, ama ondan türeyen *yolun-* (< yol-un-) ve *yoluş-* (< yol-uş-) gövdeleri bulunmaktadır.

¹⁰ www.sozluk.gov.tr.

Çağatayca *yulut-* ‘yoldurtmak’: İkki yanını *yulutup* baqınız köz üstine (Karasoy 1998: 187a/10)¹¹; *yuldur-* ‘yoldurmak’: *Yuldur* ol qalın saqalın ortasığa tégmeyin (Karasoy 1998: 188a/4)¹². **Türkiye Türkçesi** *yoldur-* ‘yolma işini yaptırmak’¹³. **Hakasça** *çuldur-* ‘yoldurmak, kopartmak’ (Subrakova 2006: 1003b).

Tarihî ve günümüz Türk dili alanında fiilin işteş gövdesi de tanıklanmıştır: **Eski Türkiye Türkçesi** *yoluş-* ‘birlikte yolmak, biçmek’ (Tietze 2019: 419). **Kırgızca** *culuş-* ‘beraber yolmak, koparmak, kökünden sökmek; 2. saç saça baş başa yoluşmak’ (Yudahin 1958: 268b).

Tarihî ve günümüz Türk dillerinde *yul-* fiil kökünden türeyen isimlere rastlanır. Clauson’un belirttiği üzere (1972: 925b) ‘ayakkabı tabanı, kenarı’ anlamına gelen Kıpçak grubu Türk dillerindeki *yuluq*, *juluq*, *juluq*, vs. tanıklarını tarihî Türk dili alanında görülen *yuluq* ‘yoluk’ ile anlamsal bakımdan ilişkilendirmek pek de kolay değildir. Ancak *yul-*’dan türeyen diğer tanıkların *yul-* ile ilişkisi oldukça nettir. **Eski Uygurca** *yuluş* ‘fidye’ (Wilkens 2021: 919b), *yulğuçı* (< yul-ğuçı) ‘geri satın alan’ (Wilkens 2021: 919a) ve *satığçı yuluğçı* (< yul-uğ+çı) ‘tüccar’ (Erdal 1991: 372). **DLT** *yuluğ* (< yul-uğ) 1. ‘feda’: miñ kişi *yuluğı* bolup öziñe (Dankoff-Kelly 1982: 128, 1984: 450) “Bin kişi onun ona kendisini feda edip”; 2. ‘fidye’: *yuluğ* barça maña yıgıdı (Dankoff-Kelly 1982: 201) “Bütün fidyeyi bana topladı”, *yuluğ* béríp barıgsadı (Dankoff-Kelly 1984: 590) “Fidye verip merhamet etmek istedi”; *yuluğluğ* (< yul-uğ+luğ): *yuluğluğ* kişi (Dankoff-Kelly 1984: 465) ‘feda olunan kişi’. **QB** *yuluğ* ‘ticaret’: qayusı turada *yuluğda* qarır (Tezcan 1981: 77); *yuluğ qıl-* ‘feda etmek’: *yuluğ qıldım* amdı saña men bu öz (Arat 1947: 1603); *yuluğla-* (< yul-uğ+la-) ‘feda etmek’: etöz can *yuluğlar* tapuğ qılğuçı (Arat 1947: 2960); *yuluş* (< yul-uş) ‘fidye’: ölümke *yuluş* qıldı erse kişi (Arat 1947: 1114). **CC** *yuluv* (< *yuluğ) ‘fidye’ (Grønbech 1942: 129). **Kırgızca** *culuu* ‘koparma, sökme, yolma’ (Yudahin 1958: 268b). **Özbekçe** *yulğıç* ‘yağmacı’ (Begmatov vdğ. 2008: 82a).

DLT’deki *yulq-* (< yul-q-) ‘kazımak, Ar. *saħaca*, *laħama*’ (Dankoff-Kelly 1984: 632) fiilinin de *yul-* kaynaklı olabileceğini tahmin ediyorum. Ancak böyle bir tahlilde *yulq-* fiili geçişli bir fiil olmaktadır. Eski Türkçedeki {-X}k- ekli fiil gövdelerinin çoğunlukla geçişsiz olduğu görülüyor (Erdal 1991: 645-651), ancak bunun istisnası da yok değil. Mesela, DLT’deki *sézik-* (< séz-ik-) ‘sezmek’ fiili geçişlidir: bu işiğ anar *sézikdim* (Dankoff-Kelly 1984: 327). Bu nedenle, *yulq-* da istisnalardan birini oluşturabilir. Tanıklar için krş. **CC** *yulq-* (< yul-q-) ‘koparmak, sökmek’ (Grønbech 1942: 128). **Tatarca** *yolq-* ‘1. yolmak, koparmak, sökmek, çekip almak; 2. kurtarmak; 3. zorla gasp etmek, yağmalamak; 4. yok etmek, yıkmak; 5. menfaat sağlamak, gelir elde etmek’; *yolqım-yolqım* ‘parça parça’ (Sabitova vdğ. 2016: 692a-693b). **Kırgızca** *culq-* ‘yolmak, koparmak, kökünden sökmek’ (Yudahin 1958: 268a). **Özbekçe** *yulqı-* (< yul-q-ı-) ‘koparmak, sökmek, çekip almak’ (Begmatov vdğ. 2008: 82a).

Eski Türkçede ve bazı Türk dillerinde *yulq-*’un türemiş fiil gövdelerine rastlanmaktadır.¹⁴ **DLT** *yulqım-* (< yulq-ın-) ‘kazınmak, Ar. *insaħaca*’ (Dankoff-Kelly

¹¹ Neşirde kelime *yolutup* şeklinde okunmuştur.

¹² Neşirde kelime *yoldur* şeklinde okunmuştur.

¹³ www.sozluk.gov.tr.

¹⁴ *yulq-* ve bundan türeyen gövdelerin tarihî ve günümüz Türk dillerindeki tanıkları için bk. Róna-Tas-Berta 2011: 391-392.

1984: 489). **Kırgızca** *culqun-* ‘1. ileri atılmak, fırlamak; 2. öfkeyle saldırmak; 3. kurtulmaya çalışmak’ (Yudahin 1958: 268a).

Ancak DLT’deki *ywlquş-* (< yulq-ış-) ‘karşılıklı/birlikte menfaat kesp etmek, Ar. *carra ... manfa’a*’ (Dankoff-Kelly 1984: 487; Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 487) muhtemelen *yulq-* ile ilgili değildir. *Yul-* fiili *yulq-* ile ilişkili görüldüğü için DLT neşirlerinde ilk hecedeki ünlü /u/’lu okunmuştur. Kaşgari’nin verdiği anlama bakılırsa, *ywlquş-*’un *yoluq-* (< yol+uq-) ‘karşılaşmak, rastlaşmak’ fiilinin işteş çatısı olma ihtimali daha fazladır, bu nedenle fiil *yolquş-* (< yol+uq-ış-) şeklinde okunmalıdır.

Kaşgari’nin işteş çatılı gövdeler arasında verdiği *yulqaş-* tanığı da dikkat çekicidir: *yulqaş-* ‘kazınmak, Ar. *insahaca*’ (Dankoff-Kelly 1984: 487). Muhtemelen bu fiil *yuluq* isim kökünden isimden fiil yapan {+A-} ekiyle türetilen fiilin (**yulqa-*) işteş gövdesi olmalıdır.

Bununla beraber *yul-* (< yul-ı-) fiilinin kaynağının da *yul-* olabileceği ileri sürülebilir. Eski Türkçede ya da Türkçede {-I-} şeklinde kuvvetlendirme işlevine sahip fiilden fiil yapan bir ekin olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Erdal, böyle bir ekin mevcudiyetinden şüphe duysa da *qaz-* > *qazı-*, *tat-* > *tatı-* ve *qaq-* > *qaqı-* örneklerinde böyle bir ekin olduğunu kabul eder, ama ekin bu sözlerdeki işlevinin kuvvetlendirme olmadığını düşünmektedir (1991: 524-525). Tekin, Erdal’ın görüşüne destek vermiş ve *qazı-*’daki {-I-} ekinin belki de küçültme eki olabileceğini ve *tatı-*’nın tanıklanmamış isim kökü **tat*’tan {+I-} ekiyle türetildiğini iddia etmiştir (1994a: 258, 273-274).¹⁵ Eski Türkçede {-I-} ile türetilen fiil gövdeleri şunlardır: *qaq-* ‘kakmak, Ar. *qara’a ... xafifan*’ (Dankoff-Kelly 1984: 412) ve *qaqı-* ‘kızmak, Ar. *ğadiba*’ (Dankoff-Kelly 1984: 563); *qaz-* ‘kazmak, Ar. *hafara*’ (Dankoff-Kelly 1982: 268) ve *qazı-* ‘kazımak, Ar. *hafara*’ (Dankoff-Kelly 1984: 560); *üt-* ‘ütülemek, Ar. *aşāta şa’r*’ (Dankoff-Kelly 1982: 95) ve *üti-* ‘ütülemek, Ar. *aħraqa za’ir*’ (Dankoff-Kelly 1984: 555); *tat-* ‘tatmak’ (Clouston 1972: 449b-450a) ve *tatı-* ‘tatmak, Ar. *vucida ta’am*’. Bu listeye *yul-* (< yul-ı-) da dâhil edilebilir. Ancak son tahlilde {-I-} ekinin anlamsal işlevi hakkında kesin bir şey söylenemez.

Eski Türkçedeki *yul-* ve ondan türetilen gövdeler şunlardır: **DLT** *yul-* (< yul-ı-) ‘istila etmek, Ar. *ağāra ‘alā*’: beg bodunuğ *yulıdı* (Dankoff-Kelly 1984: 482) “Bey halkı istila etti”; *yulış-* (< yul-ı-ş-)‘¹⁶ ‘karşılıklı istila etmek, Ar. *ağāra*’: bodun bir ekini *yuluşdı* (Dankoff-Kelly 1984: 476) “Halk birbirini istila etti”; *yulıt-* (< yul-ı-t-) ‘istila ettirmek, Ar. *iğāra*’: beg boyını *yulıttı* (Dankoff-Kelly 1984: 423) “Bey boyu istila ettirdi”; *yulıman* (< yulı-man) ‘yağma, Ar. *ğāra şa’wā*’ (Dankoff-Kelly 1984: 460). **Özbekçe** *yulış-* ‘karşılıklı/beraber kazımak, yırtmak’ (Begmatov vdğ. 2008: 81b).

Kutb’un *Husrav u Şirîn* mesnevisinde bir kere geçen *yulna-* tanığı dikkati çekicidir: bu *şirîn* söz birle farhadnı *şirîn // cānın yulnadı* ğarat qıldı usın (Demirci 2021: 2388). Ben bu beyitte *yulna-*’nın ‘rehin almak’ gibi bir anlamda olabileceğini¹⁷ ve henüz tanıklanmamış **yulun* ‘rehin’ isim kökünden {+A-} ile türetildiğini düşünüyorum. Ancak buradaki **yulun*’u Kaşgari’nin kaydettiği *yulun* ‘omurilik, ilik, Ar. *nuxā*” (Dankoff-Kelly 1984: 454) ile karıştırmamak gerekiyor. Her ne kadar Clouston,

¹⁵ Eski Türkçede tanıklanmamış olarak gösterilen **tat* sözü zaten Eski Türkçede *tanıg* olarak mevcuttur. Dolayısıyla **tat* diye bir kökün tanıklanması mümkün değildir.

¹⁶ Clouston, *yuluş-* şeklinde okuyup sözlüğünde maddeleştirmiştir (1972: 933).

¹⁷ Beytin Farsça aslına bakıldığında (Gencevi 2004: 286), Kutb’un beyti yorumlu olarak ve metaforlarla genişleterek tercüme ettiği anlaşılmaktadır.

Kaşgari'deki tanığın *yul-*'dan türetildiğini ve kelimenin asıl anlamının 'özünden koparılan şey' (1972: 930b) olduğunu düşünse de *yul-* ile *yulun* 'omurilik' arasındaki anlamsal ilişki konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Tarihî Türk dili alanında *yuluq-* ile *yoluq-* eşyazımlı olduğu için neşirlerde iki fiilin birbirine karıştırılması kaçınılmaz olmuştur. Mesela, Memlük Kıpçakçasına ait *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin* neşrinde iki fiil birbirine karıştırılmıştır: *yā tūğünī yoluqsa* (sic!) (...) eger *yoluqsa* quşnıñ yūñini (Toparlı 1992: 353b/4-5) ve ölümdükke *yoluqmas* (Toparlı 1992: 107a/3). Neşrin dizininde iki fiil *yoluq-* '1. saç yolmak; 2. buluşmak, kavuşmak' (1992: 622) başlığı altında dizinlenmiştir. Hâlbuki, yukarıdaki ilk tanık *yuluq-* (< yul-uq-) 'yolmak' ile ikinci tanık *yoluq-* (< yol+uq-) 'karşılaşmak' arasında eşyazımlılık dışında bir benzerlik bulunmaz.

Aynı durum *yulğaq* için de geçerlidir. Erdal, *yulğaq* 'ticaret' kelimesinin *yul-* 'yağmalamak' veya *yulq-* 'birinden menfaat kesbetmek' kaynaklı olabileceğini düşünmekte ve kelimeyi **yulq-ğaq* şeklinde tahlil etmektedir (1991: 395). Bence, 'ticaret' anlamındaki *yulğaq* sözü muhtemelen *yoluq-* (< yol+uq-) fiiline dayanıyor olabilir: *yolğaq* < **yolq-ğaq*.¹⁸ Çünkü anlamsal bakımdan *yolğaq*'ın *yoluq-* 'karşılaşmak, rastlaşmak' ile bağlantısı daha güçlüdür. Clauson'un sözlüğünde ve *Drevnetyurkskiy Slovar*'da 'ticaret' anlamına gelen *yolğaq* veya *yulğaq*'a yer verilmemiştir. Wilkens, iki tane *yulğaq*'tan bahseder: *yulğaq* (I) 'ticaret' ve *yulğaq* (II) 'kurtarıcı' (2021: 919a). Kanaatimce, sözlükteki iki *yulğaq* okunuşu bakımından birbirinden ayrılmalıdır. Buna göre, *yulğaq* (I) 'ticaret' sözü, *yoluq-* 'karşılaşmak' fiiline dayanıyor olabilir ve bundan dolayı **yolq-ğaq* şeklinde tahlil edilebilir. O hâlde, etimolojik dayanakla kelime *yolğaq* şeklinde okunmalıdır. Wilkens'in sözlüğündeki *yulğaq* (II) 'kurtarıcı' ise *yul-* fiilinden {-gAk} ile türetilmiştir. Ayrıca *yulğaq* için bk. Clark 2017: EL 278.

Bilge Qağan yazıtının güney doğu yüzünde **YwLGçI** şeklinde yazılan bir kelime bulunur. Tekin, kelimeyi ilk olarak *yuluğçı* 'yağmacı' (1968: 245, 278) şeklinde okuyup anlamlandırmış, daha sonra görüşünü değiştirerek okuyuşunu *yolağçı* 'öncü' ile değiştirmiştir. Bunun için kelimenin yaşayan Türk dillerindeki birkaç tanığı sıralamıştır (2014: 66-67, 114). Tekin'in Türk dillerinden verdiği tanıklar 'yolcu' anlamındadır. Dolayısıyla yazıttaki kelime yorumlanarak anlamlandırılmıştır. Diğer taraftan, CC'de *yulovçu* 'kurtarıcı' (Grønbech 1942: 128) tanığı muhtemelen **yuluğçı*'ya dayanmaktadır ve bu anlamda yazıttaki yere anlam bakımından daha uygundur.

Eski Türkçedeki *yul-* 'koparmak' ve *yun-* 'yontmak' arasında bir ilişki olduğu çok açıktır. Bunu ilk kez çok uzun zaman önce Vámbéry fark etmiştir (1878: 133). Clauson, Manihay çevreye ait *Xwāstwānīft*'te tanıklanan **YWN-** şeklinde yazılan fiili bugün Türkiye Türkçesinde yaşayan *yont-* 'yontmak' ile ilişkilendirmek istemiş ve fiilin asıl anlamının 'kesmek' olduğunu, Eski Türkçede aynı zamanda 'yaralamak' anlamında kullanıldığını söylemiştir (1972: 942b). Erdal, *Xwāstwānīft*'teki fiili *yünt<t>ümüz* şeklinde okumuş ve fiili Halaççadaki¹⁹ *yint-/yünt-* 'küfretmek' ile ilgili görmüştür (1991: 574). Clark, metinde *urtumuz yontumuz* ikilemesi içinde fiili *yon-*

¹⁸ Erdal, *yoluq-* 'karşılaşmak' fiilini doğru bir şekilde, yani *yol+uq-* olarak tahlil etmiştir (1991: 497).

¹⁹ Halaçça sözlükte sadece *yind-* ve *yindi-* 'küfretmek, azarlamak' (Doerfer-Tezcan 1980: 225a-226a) bulunmaktadır ve fiilin kökeni hakkında kesin bir şey söylenemez.

‘kesmek’ olarak değerlendirmiştir (2013: 103). DLT’de *yon-* fiili ‘kesmek’ anlamındadır, mesela neçe yitiğ biçek erse öz sapın *yonumas*²⁰ (Dankoff-Kelly 1982: 193) “Bıçak ne kadar keskin olursa olsun, kendi sapını kesemez”. Ancak tarihi ve günümüz Türk dili alanındaki tanıklarda fiilin ‘kazımak, oymak, yontmak’ anlamına geldiği görülmektedir. Mesela, CC *yon-* ‘oymak’ (Grønbech 1942: 126). **Tatarca** *yun-* ‘ağaç, vs. yontmak’ (Abdullin vdğ. 1981: 612a-b). **Azerbaycan Türkçesi** *yon-* ‘kazımak, zımparalamak, yontmak’ (Orucov 2006: 613b). **Türkmençe** *yön-* ‘1. yontmak; 2. birinden bir şeyi hileyle almak’ (Kyýasowa vdğ. 2016: 501a). **Halaçça** *yün-* ‘yontmak, oymak’ (Doerfer-Tezcan 1980: 229a-b).

Stachowski, Türkiye Türkçesindeki *yont-* ‘yontmak’ fiilini İlk Türkçe **yō-* fiilinin ettirgen gövdesi olarak düşünür ve bu kökü **Yakutça** *suor-* ‘kesmek, rendelemek’ ve **Oyrotça** *tōr-* ‘oymak’ ile ilişkilendirir (2019: 362a). Eski Türkçe *yon-* ‘1. kesmek; 2. yontmak, oymak, kazımak’ ile *yul-* arasındaki anlamsal ilişki oldukça açıktır. Eğer, ikisi arasında bir ilişki kurulacaksa fiilin *yun-* şeklinde okunması doğru olacaktır. Brāhmī harfli metinde [*satiḡ*] *yuluḡ* (Maue 1996: 3/35) tanığı geçmektedir. Bu da *yul-* fiilinin ilk hecedeki ünlüsünün /u/’lu olduğunu göstermektedir. Brāhmī harfli metindeki tanığı Tatarcadaki tanık da desteklemektedir: *yol-* ‘1. yolmak, koparmak; 2. kurtarmak’ (Sabitova vdğ. 2016: 694b-c). Ancak ‘yontmak, kesmek’ anlamındaki sözkonusu fiil ise Tatarcada *yun-* (< **yon-*) ‘ağaç, vs. yontmak’ şeklindedir. Bu nedenle ilk hecedeki yuvarlak ünlü konusunda kesin bir şey söylenemiyor. Eski Türkçenin yazı sistemleri ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin niteliği konusunda bize ‘kesin bir bilgiyi’ ne yazık ki sunmaz (Uçar 2017b: 91-103). Bu nedenle, *yul-* ve *yun-* arasındaki ilişki konusunda ilk hecedeki yuvarlak ünlünün belirleyici bir rolü olduğundan her zaman bahsetmek pek mümkün değildir. Muhtemelen iki fiil Eski Türkçe dönemi öncesinde var olan **yu-* şeklindeki bir fiil köküne dayanmaktadır.²¹

Böyle bir **yu-* kökünün varlığını aslında Eski Uygurca metinlerde karşımıza çıkan ve aynı zamanda DLT’de de tanıklanan *yuq* sözü de ispat etmektedir. Kaşgarî, *yaq yuq*’u ‘yemek bulaşığı, Ar. *sulāta al-qaş’a*’ (Dankoff-Kelly 1984: 515) anlamıyla kaydetmiş ve bunun için *yaq yuq qadaş* ‘yapışıp kalan yemek bulaşığı gibi akraba’ örneğini vermiştir. Clauson da Kaşgarî’nin anlamını tekrarlamıştır (1972: 895a). Wilkens, sözlüğünde *yuq*’a ‘Rest, Essenrest’ (2021: 918a) anlamı vermiştir. Kelime *Altun Yaruq*’ta şöyle geçer: *yükünür men yıdın yuqın tarqarmışlarqa* (505/1-2). Metnin Çince aslında 敬禮真實語 敬禮無塵習 (665 16 438a23)²² “Verehrung die keine schmutzigen Gewohnheiten haben” (Nobel 1958: 262) vardır ve buna göre *yıdın yuqın tarqar-*, Çince metinde 無塵習 *wu chen xi* (Giles 1912: 12753 661 4087) karşılığındadır. Daha önce *yuq* hakkında kısa bir not yazmıştım (Uçar 2017a: 115-116,

²⁰ *yonu umas* (Clauson 1972: 942b).

²¹ Burada akla ilk gelen soru, acaba bu iki fiilin Eski Türkçedeki *yu-* ‘bir şeyi temizlemek, yıkamak’ (Clauson 1972: 870a-b) ile ilişkisinin olup olmadığıdır. Eski Türkçe dönemi için bu konuda kesin bir şey söylemek çok zor, ancak İlk Türkçe dönemi için bir ilişkinin olabileceği tahmin edilebilir, zira iki fiil arasındaki anlamsal ilişki az da olsa seziliyor. Bugün İngilizcede kullanılan *erase* fiili Latince *erasus* (< *erare*) ‘kazımak, silmek, yok etmek’ (Skeat 1888: 194b) fiiline dayanmaktadır ve *erase* günümüzde ‘temizlemek, silmek, yok etmek’ gibi değişik anlamlara gelmektedir. Bu anlamsal gelişim ve bağlantılar elbette başka dillerden getirilecek tanıklarla da desteklenebilir.

²² *Taishō Shinshū Daizōkyō* (大正新脩大藏經) “Çince Budist Kanon” için Tokyo üniversitesine ait dijital platformdan (<http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/>) faydalanılmıştır.

136), ancak kelimenin kökeni hakkında bir şey söylememiştim. Bence, *yuq* ismi **yu-* ‘kazımak’ fiilinden {-*(X)k*} ekiyle isimleştirilen bir gövde olmalıdır. Uygur mütercim(ler)in *Altun Yaruq*’ta, Çince 塵 *chen* ‘toz, kir’ için *yuq*’u tercih etmesi tesadüfi değildir. Eğer *yuq*’un **yu-* ‘kazımak’ fiilinden türetildiğini düşünürsek, *yuq*’un ‘kazınmadan arta kalan toz, kazıntı’ → ‘kalıntı, bulaşık’ gibi anlam aşamalarını da kolaylıkla açıklayabiliriz.

Eski Türkçeden itibaren görülen *yul-* fiili ‘1. yolmak, koparmak, çekip yolmak; 2. rehinden kurtarmak, kurtarmak; 3. feda etmek’ ile ondan türeyen *yulq-*’un (< *yul-q-*) ‘1. kazımak; 2. yolmak, koparmak; 3. yağmalamak, gasp etmek’ ve *yulı-*’nın (< *yul-ı-*) ‘istila etmek’ gibi çeşitli anlamlara geldiği görülmektedir. Bunlar içinde ‘koparmak’, ‘kurtarmak’ ve ‘istila etmek, yağmalamak’ anlamları birbirleriyle bağlantılıdır. Bununla beraber *yul-*’un ayrıca ‘satın almak’ anlamı da bulunur. Moriyasu’nun da ifade ettiği üzere (1989: 61-71), *al-* fiilinin tesiriyle ve onunla birlikte kullanımı neticesinde fiilin ‘satın almak, zorla almak, rehin almak’ gibi anlamları ortaya çıkmış olmalıdır.

Ongi yazıtındaki *yuluq* için daha önce en çok kabul gören anlamlandırma ‘kurban’ ve ‘fidye’ olmuştur, ancak böyle bir anlamlandırma kabul edilemez, zira tarihi Türk dili alanında *yuluq*’un *-yuluq* değil!- asıl anlamının ‘kurtarılan kişi veya nesne’, yani ‘fidye’ ve ‘feda’ olduğu görülmektedir. Bu anlamdan ‘kurban’ anlamı üretmek biraz zorlama olacaktır. Üstelik böyle bir anlam yazıttaki yere de uygun değildir. Bence, *yuluq* yazıtta ‘kopuk, kopmuş, ayrılmış, bölük, bölünmüş, parçalanmış’ gibi bir anlamda olmalıdır. Bu anlamı Türk dillerindeki bazı tanıklar da desteklemektedir, mesela **Türkmence** *yoluq* (< *yol-uq*) ‘yolunup bölünmüş olan, parçalanmış, bölünmüş, kesik’; *yolum yolum* (< *yol-um*) ‘kesik kesik, parça parça’ (Kyýasowa vdğ. 2016: 500a). **Gagauzca** *yoluq* ‘1. yoluk, yolunmuş; 2. yaramaz; 3. perişan, sefil, dağılmış’ (Baskakov 1973: 219a). **Özbekçe** *yuluq* ‘yolunmuş, koparılmış’ (Begmatov vdğ. 2008: 82a).

Ongi yazıtının bağlamına da kısaca değinmek yararlı olacaktır. *Ongi* yazıtının II. İkinci Doğu Türk Kağanlığı (681-744) döneminden kaldığı düşünülmektedir. Yazıtının ilk satırında geçen Yama Qağan’ın kimliği meselesi tartışmalıdır, ancak yazıtın ilk üç satırında I. Türk Kağanlığı’nın kuruluşunun ve yıkılışının anlatıldığı bağlamdan anlaşılıyor. Bu nedenle kuvvetle muhtemeldir ki Yama Qağan ile Bumın Qağan kast edilmektedir, ama yazıtta Bumın Qağan’ın neden Yama Qağan olarak adlandırıldığı ne yazık ki net olarak bilinmiyor.²³ Clauson, *Ongi* yazıtının metin yazarının *Köl Tigin* ve *Tuñuquq* yazıt metinlerini kendisine örnek aldığını ve ilk üç satırda yazılanların *Köl Tigin* yazıtının doğu yüzünün ilk on bir satırının bir özeti olduğunu düşünmektedir (1957: 183). I. Türk Kağanlığı’nın doğu ve batı olmak üzere 581’de ikiye ayrıldığı (Beckwith 2009: 114-118) bilinmektedir. Belki de *Ongi* yazıtının 3. satırındaki *yuluq er-* ibaresi bu ayrılıktan bahsediyor olabilir. 3. satırın sonunda hangi kelimelerin olduğu kesin olarak bilinemese de bir ‘niyazı’ çağrıştıran cümle ile karşı karşıya olduğumuz {-*zUn*} + *téyin* yapısından anlaşılmaktadır: *türk bodun [yé]mezün téyin yuluq ermezün téyin*. Belki de metnin yazarı *yuluq ermezün téyin* ile ‘kopuş olmasın diye, ayrılma olmasın diye’ demek istemiş olabilir. Clauson, yazıtın 3. satırındaki ifadeleri *Köl Tigin* Doğu 11’deki *türk bodun yoq bolmazun bodun bolçun téyin* ifadeleri ile kıyaslamış ve

²³ Osawa, Eski Çince belgede geçen 射摩可汗 *shemo kehan* ile Pelliot Tibetan 1283 numaralı Tibetçe belgedeki *Zha-ma Kha-gaṅ*’ı birleştirmek istemekte ve Yama Qağan’ın Bumın Qağan ile aynı kişi olabileceği iddiasına destek vermektedir (2011: 176-177)

Köl Tigin yazıtındaki ifadelerin *Ongi* yazıtındakilerden çok farklı olduğunu söylemiştir (1957: 184). Bence *Ongi* yazıtındaki ifadeleri, -bağlam bakımından değil, ama kasıt bakımından- Bilge Qağan'ın şu sözleriyle kıyaslamak daha doğru olacaktır: *yoq çığañ bodunuğ qop qubratdım* (Köl Tigin, Güney 10). Yazıtlarda, *qubrat-* fiilinin '(bodunu, boyları) derleyip toparlamak, siyasal teşekkül oluşturmak amacıyla bir araya getirmek; başka bodun ve boyları müttefik kılmak' (Clauson 1972: 586a; Şirin 2016: 492) anlamında olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, *Ongi* yazıtının 3. satırındaki *yuluq er-* ibaresi Bilge Qağan'ın söylediği *qubra-* eyleminin tam zıttı bir anlamı taşıdığı tahmin edilebilir.

Sonuç

Ongi yazıtının batı yüzünün 3. satırındaki *yuluq* kelimesi tartışmalı bir kelimedir. Kelimenin tartışmalı olmasının en önemli nedeni kelimenin yazıtta net olarak teşhis edilememesidir. Bu durum, yazıttaki kelimenin farklı şekillerde yorumlanmasına neden olmuştur. Filolojik araştırmalarla desteklendiğinde yazıtın satırına en uygun ibarenin *yuluq ermezün* olduğu görülmektedir. Eski Türkçedeki *yul-* fiil kökü 'yolmak, sökmek, koparmak, kazımak' gibi bir kök anlama sahiptir ve bu temel anlamdan {-X}k ile *yuluq* 'kopmuş, kopuk, bölünmüş' isim gövdesi türetilmiştir. İşte *Ongi* yazıtındaki **YwLwq** şeklinde yazılan kelime de muhtemelen bu *yuluq*'tan başka bir şey değildir.

Kısaltmalar

Ar. = Arapça; CC = Codex Cumanicus; DLT = *Dîvânü Lugâti't-Türk*; QB = *Qutadğu Bilig*.

Kaynakça

- Abdullin, İ. A. vd. (1981). *Tatar Têlênêy Añlatmalı Süzlêgê III: T-H*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Abdurahmonov, G., Rustamov, A. (1982). *Kadimgi Turkiy Til*. Taşkent: Ukituvçi Naşriyeti.
- Adamović, M. (2020). *Alttürkische Themen*. Göttingen. (Elyapımı Fotokopi)
- Amanjolov, A. S. (2003). *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*. Almatı: Mektep.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Aydarov, G. (1983). Ongin Eskertkişi. *Eski Türki Cazba Eskertkişteri Turalı Zertteveler*, Red. Kenesbayev, S. vd., (İçinde 127-161). Alma-Ata: İzdatel'stvo Nauka Kazaxskoy SSR.
- Aydın, E. (2008). Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler. *İlmî Araştırmalar*, 25, 21-38.
- Baskakov, N. H. (1973). *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy-Slovar' (11500 Slov)*, Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
- Beckwith, C. I. (2009). *Empires of the Silk Road, a History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Begmatov, E. vd. (2008). *Ozbek Tiliniñ Izohli Lugati (80000dan Ortik Soz va Soz Birikmasi) V*, Toşkent: Ozbekiston Milliy Entsiklopediyasi Davlat Ilmiy Naşriyeti.
- Berta, Á. (1996). *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptisch-Türkischen*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Berta, Á. (2004). *Szavaimat jól halljátok... A türk és uygur rovásírásos emlékek kritikai kiadásá*. Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék.
- Clark, L. (2013). *Uygur Manichaeen Texts, Texts-Translations-Commentary II: Liturgical Texts*, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.
- Clark, L. (2017). *Uygur Manichaeen Texts, Texts-Translations-Commentary III: Ecclesiastical Texts*. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

- Clauson, G. (1957). The Ongin Inscription. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3(4), 177-192.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Coldasbekov, M., Sartkoca, K. (2006). *Atlas Orxonskix Pamyatnikov*, Almatı: Kültegin.
- Dankoff, R.; Kelly, J. (1982). *Mahmut el-Kâşğarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Luğât at-Türk) I*. Harvard: Harvard University Press.
- Dankoff, R.; Kelly, J. (1984). *Mahmut el-Kâşğarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Luğât at-Türk) II*. Harvard: Harvard University Press.
- Demirci, Ü. Ö. (2021). *Kutb'un Hüsrev u Şîrîn'i*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Dobrovits, M. (2000). Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 48, 147-150.
- Doerfer, G., Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit IV: türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşğarlı Mahmud: Dîvânü Luğâtî't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2011). Ongin Yazıtı. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (26-29 Mayıs 2010)*, (İçinde 363-372). İngilizceden Çev.: S. Tezcan, Ed. Şavk, Ü. Ç., Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- Gencevi, Nizami (2004). *Xosrov ve Şirin*, Çev. Rza, R., II. Baskı, Bakı: Lider Neşriyyat.
- Geng, Shimin (2005). *古代突厥文碑銘研究 [Studies of the Old Turkic Inscriptions]*. Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.
- Giles, A. H. (1912). *A Chinese-English Dictionary I-II*. Shanghai-London: Kelly and Walsh. (Revised & Enlarged)
- Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. København: Einar Munksgaard.
- Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kyásowa, G. vd. (2016). *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü II: K-Z*. Aşgabat: Ylym.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington-Indiana: The Mongolia Society.
- Malov, S. E. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Maue, D. (1996). *Altürkische Handschriften 9, Dokumente in Brāhmī und Tibetischer Schrift I*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Moriyasu, T. (1989). ウィグル文書笥記 (その一) [Notes on Uigur Documents (1)]. 神戸市外国語大学外国学研究 [Studies on the Inner Asian Languages], 4: 51-76.
- Nasilova, D. M. vd. (2016). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Astana: "Gılım" Paspası.
- Nobel, J. (1958). *Suvarnaprabhāsottama-Sūtra, das Goldglanz-Sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing's Chinesische Version und Ihre Tibetische Übersetzung, I-*

- Tsing's Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes Versehen I.* Leiden: E. J. Brill.
- Onogawa, H. (1950). オンギン碑文訳註 [A Translation into Japanese of the Ongin Inscription with an Introduction Annotation and a Vocabulary]. *In Honour Tôru Haneda on the Occasion of his Sixtieth Birthday (May 15. MCMXLII)*, Tôyôshi Kenkyûkwaï, Kyoto: 431-451.
- Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Orucov, E. vd. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti IV*, Bakı: Şerq-Qerb.
- Osawa, T. (1999). Ongi Inscription モンゴル国現存遺蹟 碑文調査研究報告 [Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998]. Ed. Moriyasu, T., Ochir, A., *The Society of Central Eurasian Studies*, Osaka: 129-136.
- Osawa, T. (2008). Site and Inscription of Ongi revised -On the basis of rubbing of G. Ramstedt and our field works of Mongolia-. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18, 253-322.
- Osawa, T. (2011). Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja [Journal de la Société Finno-Ougrienne]*, 93, 147-203.
- Ölmez, M. (2015). Ongi Yazıtı, Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 64/1: 43-86.
- Poppe, N. (1960). *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I: Vergleichende Lautlehre*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Radloff, W. (1893). *Atlas der Alterthümer der Mongolei I*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1896). *Atlas der Alterthümer der Mongolei III*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Róna-tas, A., Berta, Á. (2011). *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian I*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung I/1: ab- – äziüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Rybatzki, V. (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- Sabitova, İ. İ. vd. (2016). *Tatar Telenej Añlatmalı Süzlege II: G-Y*. Kazan: Têhsi.
- Sartkocaultı, K. (2012). *Orhon Muraları: II Kitap (Tüpnüska, Okılımı, Audarması, Tüsiniktemesi)*. Almatı: Abzal-Ay Baspası.
- Sartkocaultı, K. (2019). *Orxon Eskertkişteriniñ Toliq Atlası I*. Almatı: Samga Press.
- Skeat, W. W. (1888). *An Etymological Dictionary of the English Language*. Oxford: Clarendon Press.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Starostin, S. vd. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III*. E. J. Brill: Leiden-Boston.
- Subrakova, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar' (Okolo 22 tys. Slov)*. Novosibirsk: Nauka.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.
- Tekin, T. (1994a). Notes on «Old Turkic Word Formation». *Central Asiatic Journal*, 38/2, 244-281.

- Tekin, T. (1994b). Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4: 51-66.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tenişev, E. R. (1997). *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov: Leksika*. Moskva: Nauka.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig Dizini Üzerine. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 178: 23-78.
- Tietze, A. (2019). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı IX: Y-Z*. Ed. Demir, N., Yılmaz, E. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve 's-Selâtin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuğuşeva, L. Yu. (2008). *Tyurkskiye Runičeskiye Pis'menniy Pamyatniki iz Mongolii*. Moskva: İnsan.
- Uçar, E. (2017a). Altun Yaruk Sudur: VIII. Tegziñç, Yüce Sarasvatı (XV. Bölök, II. Kısım). *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/12: 100-150.
- Uçar, E. (2017b). Eski Uygurcada İlk Hecedeki Yuvarlak Ünlülerin Yazıçevrimi Problemi Üzerine. *Journal of Old Turkic Studies*, 1/2: 91-103.
- Vámbéry, H. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen, ein Versuch zur Darstellung des Familien Verhältnisses des Turko-Tatarischen Wortschatzes*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yamada, N. (1993). *ウイグル文契約文書集成 II [Sammlung uigurischer Kontrakte II]*. Hrsg. von Oda, J. vd. Osaka: Osaka University Press.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar' I-II*. Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovyetskoy Entsiklopedii.